

Çeviri/Translation

Bir Tarih Kaynağı Olarak Hatırat (Memoires als geschiedbron)

Memoirs as a Historical Source*

JACQUES PRESSER (1899-1970)

Amsterdam Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Prof.
Amsterdam University, Faculty of Arts, Department of History, Prof.

Çeviri/Translated by: İSMAİL HAKKI KADI**

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Istanbul Medeniyet University, Faculty of Letters, Department of History

(ismailhakki.kadi@medeniyet.edu.tr), ORCID: 0000-0002-1449-3112

Geliş Tarihi / Date of Arrival: 27.03.2023
Kabul Tarihi / Date of Acceptance: 20.04.2023

Presser, Jacques. "Bir Tarih Kaynağı Olarak Hatırat," çev. İsmail Hakkı Kadi,
Ceride 1:1 (Haziran/June 2023): sayfa/pp. 148-155
DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10015630>

* Jacques Presser, "Memoires als geschiedbron", *Algemene Winkler Prins Encyclopedie*, c. 7 (Amsterdam: Elsevier, 1958), 208-210.

** Metindeki tüm dipnotlar mütercime aittir. Orijinal metindeki Felemenkçe dışındaki dillerdeki (özellikle Almanca) alıntı kelime ve cümleler birkaç istisna dışında tercüme metnin içinde Türkçe'ye çevrilmiş ve dipnotlarda alıntılanan kelime ve cümleler aynen verilmiştir. Mütercimim metne ilave ettiği kelimler ise köşeli parantez içerisinde verilmiştir. Metindeki birkaç muğlak noktanın anlaşılmasında yardımcı olan Rudolf Dekker ve Güneş Işıksel, Almanca ibareleri Türkçe'ye tercüme eden Hilal Görgün ve Tuğba İsmailoğlu Kacı, ve metni gözden geçirerek katkıda bulunan Oktay Taftalı ve Gülşen Yakar'a teşekkür ediyorum.

Giriş

Günlükler ve mektupların yanı sıra hatırat (anılar, tezâkir), özellikle belirgin kişisel karakterleri nedeniyle diğer tarih kaynaklarından ayrılır. Bu makalenin yazarının ‘ego documents’¹ olarak adlandırdığı bu kaynaklarda kullanıcı kendini, metinde sürekli bir biçimde mevcut olan, yazan ve betimleyen bir özne olarak ‘ben’ veya nadiren (Sezar ve Henry Adams örneklerinde olduğu gibi) bir ‘o’nun karşısında konumlanmış bulur. Hatırat ve otobiyografi arasındaki farklar önemsiz olmamakla birlikte, aşağıdaki mülahazalar bakımından göz ardı edilebilir. İkincisinde ben, hayat hikayesini arka plandaki bir dönem ve ortam bağlamında anlatırken buna karşılık ilkinde, ben kimi zaman ön planda kimi zaman arka planda olmakla birlikte, özellikle o arka plan aydınlanır. Kimileri zaman zaman, örneğin Benvenuto Cellini’nin otobiyografisi ile Alexis de Tocqueville’nin *Souvenirs*’ini karşılaştırır. Cellini sürekli olarak kendini merkeze alır, kendinden bahsetmek ister. En az onun kadar çarpıcı bir kişilik olduğunda şüphe bulunmayan Tocqueville ise hikâyede eksik olmamakla birlikte, yine de özellikle 1848 devrimini resmeder. Bu arada, bu iki terimle ilgili olarak özensiz kelime kullanımının hâkim olduğuna işaret etmek yersiz değildir. Bununla birlikte, bu katkı bakımından bütün bunların önemi oldukça azdır. Nitekim aşağıda hatıratla ilgili tartışılan şey otobiyografi için de geçerli olduğu gibi, bunun tersi de geçerlidir. En nihayetinde ziyadesiyle belirleyici olan her ikisinin de kişisel karakteridir ki, mesele de budur. Zira, en kuru, resmi ve kişiselikten uzak bir tarih belgesinin bile satır aralarında, görünmez mürekkeple yazılmışçasına, yazar ile ilgili izler taşınması her ne kadar tabii ise de şimdilerde sayısız olan ‘Souvenirs’,² ‘Reminiscences’³ veya ‘Denkwürdigkeiten’⁴ sadece birkaç tipik örneğinin derinlemesine incelenmesi, bunların ‘normal’ tarih belgelerinden farklarını-her ne kadar aradaki sınırın belirlenmesi kimi zaman zor olsa da anlamak için yeterlidir. Bu kişisel dâhiliyetin avantajları gibi dezavantajları da olup, ilkinin ortaya koymak ikincisinden daha kolaydır. Nesneye kaçınılmaz öznel yaklaşım, manzaraya sanki yeni bir boyut daha kazandırır: Genellikle renkli, cazip ve büyüleyici türlü türlü detaylar cansız malzemeye hayat

1 Bu terim konu ile ilgili Türkiye’deki çalışmaların öncüsü olan Selim Karahasanoğlu tarafından Türkçe’ye “ben anlatıları” olarak çevrilmiştir.

2 Hatırat.

3 Hatırat.

4 Hatırat (Hatırlanmaya değer şeyler).

verebilir, bir temsili daha somut hale getirebilir; tarihsel süreçlerin ortaya konulmasında verilen somut örnekler, soyut şeyleri anlamlı bir şekilde canlandırabilir; ölümler bir sese sahip olurlar, hissiyat yoluyla algılanan manzara ve şehir, hayal gücünün ekranına daha açık bir şekilde yansır; insan unsuru, zihni insanlığın dramına uyanık tutar, gerilimleri ve duyguları daha hissedilebilir yapar, zafer ve yenilgilere dahil olmamızı sağlar. Geçmişin karakterleriyle ilişki kurabiliriz, kendimizi onlarla, onların zamanında ve ortamında hareket ettirebiliriz; onları çok daha iyi anlarız (ve onları anlamadığımız da nadir değildir ki bu da bir kazanımdır). Küçük figürler bize büyük şeyler hikâyeye edebilirler, büyükler de küçük şeyler; insan ve dünyanın görüntüsü sonsuzca detaylanır, imkân ve ifâ, rüya ve yanılısamanın sonsuz çeşitliliği sahip olduğu ortaya çıkar. İnsanı tarihe veya bir tarih çalışmasına sevk eden şeyin ne olduğu sorusu burada bir kenara bırakılabilir. Bu meselenin karmaşıklığı bizi, bu iştihanın, tam da tarih ürününde tatmin olan başka bir şeyi içerdiğini ifade etmekten alıkoymamalıdır, ki bu katkının konusu da budur.

Bu noktadan itibaren onların [ben anlatıları] dezavantajlarını görmeye başlarız; bunlar o kadar büyüktür ki, Prof. Romein (*De biografie*, sf. 204)⁵ otobiyografiyi bütün tarih kaynaklarının en tehlikelisi olarak niteleyebilmiştir-bu da evvelce belirtildiği gibi, hatırat için de geçerlidir. Bir önceki paragrafın sonunda değinilen sorunun cevaplarından birinin 'insanın tarihten her hâlükârda geçmişle ilgili hakikati murad ettiği' olması durumunda, tezâkirin tarih kaynağı olarak kullanılmasıyla, tarihsel imgenin hakikat düzeyinin yükselip yükselmediğinin veya artıp artmadığının araştırılması sorumluluktan kurtulamayız. Uydurma olduğuna şüphe olmayan hatırat ve günlükleri bir süreliğine bir yana bıraksak da burada dikkatsiz bir okuyucunun şüphelenebileceğinden daha fazlası söz konusudur; tarihçi, tarihi şahsiyetin vaktinde kitaplaştırmayı ihmal ettiği tezâkirin arzına, kimi zaman acil bir talebin neden olduğunun fazlasıyla farkındadır.

Ancak uydurma olsalar bile, bu onların her hâlükârda değersiz de olduğu anlamına gelmez; bunlarla ilgili sorunlar başka bir düzlemde olup, burada göz ardı edilebilir. Gerçekliği hâlâ tartışmalı olan hatıratla durum biraz daha, bazen çok daha zordur, ancak bilimimiz bunlardan faydalanmayı da katiyetle dışlamıyor. Bununla ilgili Napolyon tarih yazımından bir örnek, Louis Madelin'in 1900'de sahte ve 1945'te gerçek olarak değerlendirdiği

5 Romein J.M. 1951. *De Biografie*. Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij.

Fouché'ye atfedilen çalışmadır ki, hatırat olarak Fouché'nin arşivinden bolca yararlanan A. Beauchamp'ın türetmesi olarak nitelendirilmekte fakat yine de zamanı için önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Yardımcı, redaktör, hizmetkâr, asistan veya her işi yapan birinin hatıratın hazırlanmasına yardım etmesi veya bunları kısmen veya tümüyle yazması gibi nadir olmayan diğer bir olgu üzerinde ise daha detaylı durmamız gerekmektedir. Burada, yetenekli tarihçilerden (Max von Baden'da Oncken,⁶ Tirpitz'de Kern⁷) gazetecilere ve dizi yazarlarına kadar geniş bir yelpazeye yayılan olasılıklar vardır ki bunlar hünerli kalemlerini kendisi yazamayan veya yazmak istemeyen birinin hizmetine sunarlar. Literatürde 'hayalet yazar' veya 'gölge' olarak isimlendirilen bu olgu, aslında gayet bilindiktir. Bunların arasına belki Bismarck'ın istifasından sonra ona kısa bir süreliğine siyasi hatıratını oluşturmada sekreter, hafıza ve şuur olarak hizmet eden Lothar Bucher gibi bir adam konulabilir. Özellikle de bu tür (modern hatıratın çoğunlukla olduğu gibi) ifşaata oldukça fazla talebin olduğu günümüzde, sadece hazırlık aşamasında olsa bile, üçüncü şahısların belli bir oranda katkısının olmadığı (hatırat) neredeyse hiç yoktur. Bunlar burada sadece Windsor Düşesi tarafından istihdam edilen 'hayalet yazar'ın ona göre basit tarihsel gerçekleri her daim fazlasıyla saptıran bir metnin yazılması konusunda, birlikte çalışmaya devam etmeyi reddetmesini akla getirir. Söz konusu metin ise bu tesadüfi olay yüzünden hiçbir şekilde hatıramızda kalmamıştır. Tarihçi, Bismarck ile yukarıda zikredilen Lothar Bucher arasındaki gerilimin Demir Şansölye tarafından miras bırakılan hatıraların layıkıyla değerlendirilebilmesi için büyük önem taşıdığı farkındadır-ve buna benzer zikredilecek daha fazla örnekler olmalıdır. Fakat hevesli, fazlasıyla hevesli hizmetçiden nadiren bir şey duyarız. Çoğu durumda bu tür kaynakların doğruluk oranının bu yardımcı sayesinde arttığını mı yoksa azaldığını mı belirlemek çok zordur. Doğal olarak bir tarihi şahsiyet, hatıratından hareketle yeniden inşa edilirken böyle bir yardımcının varlığından haberdar olduğunda gerekli dikkat gösterilmelidir.

Bütün bunlar gerçek ve sahibi tarafından yazıldığına şüphe bulunmayan hatırat karşısında dikkatin azalmasına neden olmamalıdır. Bunların öncelikli olarak her tarihi belgenin tabi tutulduğu iç ve dış tenkide tabi tutulması gerektiği ortadadır. Örneğin bir Orta Çağ beratı için bu konuda zaten

6 Hermann Oncken'in Max von Baden'ın *Erinnerungen und Dokumente*'sine katkısı.

7 Fritz Kern'in Alfred Peter Friedrich von Tirpitz'in *Erinnerungen*'ına katkısı.

yapılabileceklerin tümü yapılmış olduğundan burada bir kere belgenin kendisi irdelenir. Bu özel tarih kaynaklarının [ben anlatıları] işlenmesinde ise aslında daha geniş imkanlar vardır ki burada, birçok bilim dalında olduğu gibi, başka bir bilim dalının başarılarına işaret edilir: Bu durumda psikolojininkilere...

Gözlerimizi yazarların yetersizliklerine ve buna bağlı olarak yazılanların tehlikelerine açan özellikle psikolojidir. Çok fazla ayrıntıya girmek için okuyucuyu bu ansiklopedideki iki kısa makaleye yönlendiriyoruz: 'Afweermechanismen'⁸ (cilt 1, sf. 148) ve 'Herinneringsvervalsing'⁹ (cilt 5, sf. 109). Kendisini bu konuda daha da derinleştirmek isteyenler ise zikredilen birinci maddede bahsedilen A. Freud'un kitabına başvurabilir. Sadece zikredilen maddelerde insan hafızası ile ilgili verilen bilgilerin ışığında Romein'in yukarıda alıntılanan ifadesinin neredeyse açıklanmaya ihtiyacı yoktur. Bu yazar tarafından kullanılan 'stilize iç gözlem' tabirinin, çok küçük oranda bile olsa, hakkında geçerli olmadığı hiçbir hatıra ürünü ve bir Fransız diplomat olan Paléologue'nun tabiriyle 'geriye dönük kendi kendine telkin'in bulaşmasına karşı başışıklığı olan hiçbir yazar yoktur. Charles Darwin gibi samimi ve-bu konuda- naif bir adam, ölmüşçesine, başka bir dünyadan kendi hayatına bakıp, kendi kendini resmetmiş olduğuna inanmış olabilir. O bile doğal olarak kendini olduğu gibi değil, kendini gördüğü gibi sunmuştur. Yazarın gölgesi burada da yazılanın üzerindedir ve burada da kendini bilme boşluksuz ve eksiksiz olamazdı. Yakında hiç kimse bir Alman ilim adamının (Michael Freund) 'Hatıranın, yazarın yazma anında sahip olduğu bilgi tarafından silikleştirilmesi'¹⁰ olarak betimlediği şeyi göz ardı edemeyecektir. Kişi onca zaman sonra o 'geçmiş'i resmettiğinde hakikatte kendini geçmişteki bilgisizlik ve yanılsamaya geri döndüremez. Bir kere biz şimdi bütün gerçekleri 'Après Coup'¹¹ (bu Hendrik de Man'ın hatıratının başlığıdır) görüyoruz ve takdir ediyoruz.

Bununla birlikte, tarihsel imgenin bir tür 'tağışış'ı söz konusudur ki, bundan sadece şüphe duymamalı, fakat tümüyle reddetmeliyiz zira bunlar tecrübeye o kadar çok uydurmayı karıştıran bir tür hatırat yazarlarının işidir ki, burada fantezicilerden hatta yalancılardan bile bahsedebiliriz. Buna Von

8 Savunma mekanizmaları.

9 Anı tahrifatı.

10 die Überblendung der Erinnerung durch das Wissen, das der Author im Augenblick der Niederschrift hat.

11 Olduktan Sonra.

Bülow'un dört kalın ciltlik *Denkwürdigkeiten*'i¹² (ki alaycı biri tarafından haklı olarak 'Denkunwürdigkeiten'¹³ şeklinde hicvedilmiştir) örnek gösterilebilir. Bunlar, emperyal efendisi II. Wilhelm'e isnad ettiği kötülüğün izlerini o kadar çok taşırlar ki bu C.G. Jung'un 'kişinin kendi yalanlarına inanma özel yeteneği ile karakterize edilen bir histeri biçimi'¹⁴ olarak tarif ettiği 'yalan söyleme hastalığı'dır.¹⁵ Von Bülow, bu açıdan bu hükümdarın yedi şansölyesinin en kötüsüdür. Ancak diğer altısı arasında (ki bunlardan hatıratını yazmamış olan Von Caprivi karakter olarak hepsinden daha samimidir!) istifasından sonraki yıllarda (1890-1898) *Gedanken und Erinnerungen*'i¹⁶ -sık sık bilerek ve isteyerek- çok fazla hayal gücüyle genişleten Bismarck da bulunmaktadır. Tarihçi bunları artık daha fazla kaynak olarak kabul etmeyerek, kesinlikle kendini bunlara karşı korumalıdır zira bunlar, birçoğunun da kabul ettiği gibi, çok zeki ve düşündürücü bir anlatıcının, bizimle çok özel bir düzyazı üslubuyla konuşmakta olduğu için, daha da tehlikeli bir kaynaktır.

Ancak bununla kendisi keskin bir saldırıya maruz kalan hükümdarın hatıratı olan *Ereignisse und Gestalten (1878-1918)*'ına¹⁷ karşı söz konusu tedbirlilikten tümüyle vazgeçilebileceği kastedilmemektedir. Nitekim burada da bir parça propaganda ve kendini haklı çıkarma [söz konusudur] ki bu ikincisi bizi savunmasız bırakmak için fazlasıyla 'hep haklı olma'¹⁸ noktasına varır. Burada da 'history'¹⁹ acı bir ifadeyle ama fazlasıyla 'his story'²⁰ olmuş ve 'tarih yazmak, kendini geçmişten kurtarmanın bir yolu'²¹ ise o zaman burada bu sempatomizi kazanmak için biraz aşırıya kaçmış bulunmaktadır.

Psikolojinin, tarihçi için kişisel belgelerle (ki hatırat da böyledir) ilgili problematiği, kişisel olana doğru kaydırmış olduğu, okuyucunun dikkatinden kaçmamış olmalıdır ve 'persoon'²² kelimesinin etimolojik olarak Et-

12 Hatırat (Hatırlanmaya değerler).

13 Hatırlanmaya değmeyenler.

14 jene Hysterieform, welche sich durch die Besondere Fähigkeit auszeichnet, die eigenen Lügen selber zu glauben.

15 Pseudologia fantastica.

16 Düşünceler ve Hatıralar.

17 Olaylar ve Şekiller.

18 Rechthaberei.

19 Tarih.

20 Onun hikayesi.

21 Geschichte schreiben eine Art ist, sich das Vergangene vom Halse zu schaffen.

22 Kişi.

rüşkçe’de muhtemelen maske anlamına gelen ‘phersu’ kelimesi ile ilişkili olduğu kulağına yabancı gelmeyecektir... Bu arada geriye kalan oldukça çok soru arasından, tesadüfen tam da tarihin özüne dokunanı öne çıkar. Bu, hangi biçimde olursa olsun, hatırat yazarı olarak edebi sanatçının, kendi yaşamının tarihçisi olarak şairinkidir (Dante, Goethe, Stendhal, Heine, Anatole France, Strindberg; aslında aynı zamanda Multatuli, Dickens, Fournier, Léautaud ve diğer onlarçası). Burada da tarih ile edebiyat tarihi, tarih ile sanat eseri arasına çizgi çekmek çok zor, belki de boşuna bir çabadır. ‘Saf’ şairin gizli dilinden bile zamanının yaşam duygusuna dair bir işaret duyulabiliyorsa, örneğin Dante’nin o çok güçlü otobiyografik doğası ve tarihsel arka planıyla *Vita Nuova* ve *Divina Commedia*’sından daha ne kadarını [duyabiliriz?]? Kuşkusuz, Floransalı dehanın eseri, belirleyici ölçüde dinsel karaktere sahip bir tevil niyeti ile yüklü olmaya devam ediyor ve bu, hafızadan devşirilen tecrübeye kendi kesinliği içerisinde nihai olarak -tarihçiyi tatmin etmek için- yeterince yer verilmemesi sonucunu doğuruyor. Modern, çok daha seküler biçim (Goethe’de olduğu gibi) bize hepsinden sonra daha güvenilir geliyor. Yine de aynı Goethe büyük otobiyografik çalışmasını *Dichtung und Wahrheit*²³ olarak isimlendirmiştir. ‘Geçmişe dönük kahin’²⁴ olarak Weimarlı şair, hatırlamak isteyen herkes gibi bir yetersizliğe tabidir, bunun sonucunda kişi çok geçmeden derinlerde bir katmanla karşılaşır ve burada bu hatırlama yerini şüpheye, ‘kuşku’ya²⁵ bırakır. Onun gibi yetenekli bir sanatçı doğal olarak bir şeyin acizliğinden diğerine güç bulmayı başarmış, diğer bir deyişle o ‘kuşku’nun keşiflerine sanatsal bir biçim verebilmiştir. Zamanımızın bir sanatçısı bunu isabetle ‘...geçici olan her şey sadece bir mesel olduğu için, hakikat sadece inşa/şiir edilebilir’²⁶ şeklinde ifade etmiştir (Paul Citroen, *Introvertissimo*, sf. 5).²⁷ ‘Öyle görünüyor ki hakikat sadece inşa/şiir edilir’: ‘inşa/şiir ve hakikat’...²⁸

Yaşlı şair, Zerter’e yazdığı (15 Şubat 1830 tarihli) bir mektupta motivasyonlarının hesabını vermektedir. Tam da hayatının ‘asıl hakikatini’²⁹ ortaya

23 Şiir ve Hakikat.

24 Rückwärts gekehrter Prophet.

25 Ahnen.

26 Da ... alles Vergängliche nur ein Gleichnis ist, kann man die Wahrheit wohl nur dichten.

27 Citroen Paul. 1956. *Introvertissimo*; [Paul Citroen]. ‘s-Gravenhage: L.J.C. Boucher.

28 Die Wahrheit wohl nur dichten: *Dichtung und Wahrheit*.

29 Grundwahre.

koyabilmek için 'bir kurgu tarzına'³⁰ sığınmış ve 'hatırlamayı ve dolayısıyla (italikler bana ait, J.P.) hayal gücünü etkili kılmış'³¹ ve yine de 'tabiri caizse inşa kabiliyetini kullanmak'³² mecburiyetinde kalmıştır. Ve sonra: 'Bilincinde olduğum hakikati kendi amacıma uygun olarak kullanabilmek için anlatıcıya ve anlatıya ait olan her şeyi şiir sözcüğü altında kavradım.'³³ Gerekirse varsayım yoluyla buna şunu da eklemek isteriz ki, Goethe'nin harikulade 'vita'sına³⁴ o güçlü simgesel karakteri veren şey, belki de her şeyden çok bu olup, onun aracılığıyla kendi hayatını bize ebedi güçlerin, 1749'da imparatorluk şehri Frankfurt'ta doğan fani bir insanda, vücut bulduğu biçim olarak resmedebilmiştir. Kanaatimize göre, yukarıdakilerin ışığında, Goethe'nin kaynaklarına makul ölçüde özen göstermiş olması yarım asırdan önce 'birinci dereceden bilimsel bir eylem'den³⁵ bahseden Wilhelm Scherer gibi bir edebiyat tarihçisinin yargısını kabul edilebilir yapmaz. Bu güçlü eserin yeniden okunması, en azından bizim için, her şeyden önce, Kleio'nun bir ilham perisi olduğu ibaresiyle³⁶ en kısa şekilde ifade edilebilecek aslında fazlasıyla eski bir hakikati teyit etti. Hafıza tanrıçası Mnemosyne'nin kızlarından biri olan Kelio kuşkusuz dokuz perinin en katıdır ama yine de kendisine sanat tanrısı Apollon Musagetes³⁷ rehberlik etmektedir

30 Art von Fiktion.

31 Die Rückerinnerung und also die Einbildungskraft wirken lassen.

32 Gewissermassen das dichterische vermögen aus zu üben (sic.).

33 Dieses alles, was dem Erzählenden und der Dichtung zugehört, habe ich unter dem wort Dichtung begriffen, um mich des Wahren, dessen ich mir bewusst war, zu meinem Zwecke bedienen zu können. (Metinde Dichtung iki yerde farklı anlamlarda kullanılmakta olup, tercümede bu fark gösterilmeye çalışılmıştır. Çev. notu)

34 Hayat.

35 Eine wissenschaftliche Tat ersten Ranges.

36 Clio is een Muze: Tarihin sanatsal-edebi tarafları da olan bir bilim dalı olduğunu vurgulayan bir ibare.

37 Dokuz periye rehberlik eden Apollo.